

Az írott szó csendes birodalma

Könyvek és könyvtárak a középkori iszlám világban

Az arabok, történetüket két részre bontván, az iszlám előtti időket al-dzsahilíjja (a tudatlanság kora) néven tartják számon. Az iszlám világban a kezdeti időszakról fogva a tudás, a tanulás alapját a prófétai kinyilatkoztatás jelentette. Egy mohamedán mondás szerint: „Az emberek kétfélék: olyanok, akik tanulnak, s olyanok, akik tudnak. Akik e két csoport egyikébe sem tartoznak, azok mihaszna férgek.” A Korán megismerése és recitálása, valamint a hozzáfűzött magyarázatokból álló hadísz ismerete minden muzulmán számára nélkülözhetetlen volt.

A tudás, a tanulás fontossága

Valamennyi tudomány művelését azért tartották fontosnak, hogy segítségükkel a vallásos tanításokban minél jobban elmélyülhessenek. A tudományok rendszerezésére irányuló számtalan iszlám törekvés is e gondolat ismeretében érthető meg. (1) Az ókori görög és római, a kínai és indiai és egyéb kultúrák eredményeinek átvétele és egybegyűrése jelentette a muzulmánok hihetetlenül gyors és látványos kulturális felemelkedésének alapját, sőt – az Ibériai-félszigeten és Dél-Itálián keresztül begyűrző művek és gondolatok hatására – ez lett a középkori európai kultúra kibontakozásának is az egyik legfontosabb mozgatórugója.

A 9–10. századtól kezdve az iszlám világ keleti és nyugati felében is széles körben kibontakozott az intézményesült oktatás, és feltételezhetjük, hogy az *Ibn ‘Abd Rabbihi* által megfogalmazott kívánság sokak tetszésével találkozott: „A tudás legyen gazdagságod, a nevelés a te díszed!” A Koránban is számos helyen olvasható a tudás, a tanulás méltatása, mint azt például az alábbi idézet is tanúsítja: „Allah annak adja a bölcsességet, akinek akarja. Akinek pedig bölcsesség adatik, annak nagy jó adatott.” (2) A Koránt ismerő, művelt, tanulni vágyó ember nevelése elképzelhetetlen volt könyvek és könyvtárak nélkül. A szóbeli információörzés és ismeretátadás mellett megjelenő írásos források számának növekedése természetesen a letelepedéssel összefüggő jelenség volt a muzulmánok körében is.

Könyvek: könyvkészítés és könyvterjesztés

Az iszlám világban a Korán első példányai voltak a legelső könyvek. A tudás utáni vágy és a könyvek szeretete azonban nem az iszlámmal jelent meg, a muzulmánok körében csak kiteljesedett az, ami már korábban is jellemezte a szír, perzsa és más tudományos központokat. A kínai, szanszkrit és iráni művek már az iszlám korai századaiban lefordításra kerültek, majd ezt követték a görög és római filozófusok, matematikusok, csillagászok, orvosok és más tudósok írásai.

Az araboknak számos lehetőségük volt arra, hogy az olvasás, a könyvek szeretetét megtanulják, hogy az írás, a könyv jelentőségét felismerjék. A preiszlamikus idők különböző kultúráinak meséiből merítő, egységes óriási gyűjteményé formált Ezeregyéjszaka számos történetéből kiderül, hogy a mesék egyes szereplői tudtak és szerettek olvasni – már

Mohamed megjelenése előtt. A mesemondó *Sehrezádról* például így szól a mesefolyam egyik változata: „...sok könyvet, krónikát olvasott, régi királyok történetét, regéket letűnt idők népeiről; mondják, hogy ezernyi könyvet gyűjtött össze, régi nemzedékekről és hajdani királyokról szóló históriákat meg költők műveit.” (3)

A mesegyűjtemény egyik történetében így dicsőítette az egyik szereplő a (könyv)írást:

„Meghal minden író, elássa az Idő,

De az, amit leírt, idővel egyre nő.

Ezért, amit leírsz, tökéletes legyen,

Ragyogjon a papír a Végítéleten.” (4)

E történetek, melyekben nem csupán az uralkodók és nagyvezírek, hanem egyik-másik nő, sőt még a teherhordók is tudnak olvasni – másodlagos forrásként, mutatják az iszlám által meghódított népek olvasás-szeretétét. E szokás már a 8. századtól az arabtság körében is visszaköszön, az oktatásügy kibontakozásával és a könyvmásolás fellendülésével, könyvtárak alapításával pedig jelentős lendületet vett a könyvkultúra kibontakozása. A könyvek tanulmányozása nem kevesek kiváltsága volt: sokan hozzáfértek a különböző művekhez, akár olvasóként, akár – egyben – azok tulajdonosaként is. Széles körben elterjedt a könyvmásolás és könyvkötés szokása; bizonyos értékes példányok akár évszázadokon keresztül is öröklődtek egy-egy családon vagy csoporton belül. Egy 9. századi arab szerző, *Dzsáhiz* szerint a könyv „a tudás teli zsákja, az okosság és a tudás megőrző edénye”.

A madraszák világa, a kalligráfia, a papírkészítés és az iszlám könyvkultúra kibontakozása egymástól elválaszthatatlan jelenségek. A 8. századtól egyre inkább papírra írott szövegek bekötése az ókorban már kidolgozott és megszokott módszereket követte. A papíríveket három vagy öt dupla lapba hajtogatták, és a szövegírás során minden egyes ív átmeneteket jelölték az előző lap utolsó szavát. A könyveket (díszes) bőrbe kötötték. (5) A kéziratok könyvek másolása nagyon fontos, időt, türelmet és felkészültséget kívánó elfoglaltság volt. E művelet egyrészt a mecsetekhez, a falaik között működő madraszákhoz kötődött. A tanulók másolás vagy diktálás útján jegyezték le egy-egy szerző (a tanár) műveinek szövegét. Jegyzeteiket aztán hitelesítés végett megmutatták a szerzőnek (tanítónak), aki engedélyt (idzsáza) adott rá, hogy a kéziratot terjesszék. Ez nagyon fontos lépés volt a szöveghűség megőrzése miatt.

Mivel nem volt mindenkinek alkalmá arra, hogy a kiterjedt birodalmon belül a leghíresebb oktatási központokat, tanítómestereket felkeresse, számos másolóműhely működött az iszlám világ valamennyi főbb kulturális központjában, Damaszkusztól Córdobáig, hogy az olvasói igényeket kielégítsék. Az e műhelyekben, illetve uralkodói vagy magánkönyvtárakban folyó könyvmásolás kapcsán is ki kell emelnünk az elkészült szöveg hitelességének ellenőrzését, amely munkamozzanatot általában külön ezzel a feladattal megbízott tudós személyek végezték. Nem csupán középkori diákokat és tanárokat találhatunk a másolók népes táborában, hanem a források szerint nem egyszer nagy hírű tudósok is kivették részüket e fáradtságos munkából.

Ennek több oka is lehetett: a jeles optikus, a 9–10. század fordulóján élt *Ibn al-Haiszám* például kenyérkereseti forrásként használta másolói kapacitását; a 13. századi *ad-Dahvar* orvosi könyvek másolásából élt. Ezenkívül egy-egy neves szerző vagy tudós azért is vállalkozhatott könyvmásolásra, mert így a saját elméjét is pallérozta, illetve alkalmá nyílt személyesen ügyelni a szöveg helyesírására, a szöveghűségre. A 12. században élt híres tudós, *Averroës* például több mint tízezer lapnyi szöveget másolt le élete során. (6) A másolók között nők is akadtak szép számmal, Córdobában például 160 hölgy dolgozott e szakmában a 10. században. (7)

Már a 9. században, az *Abbászidák* uralkodásának idején megjelentek az első könyvesboltok a bagdadi bazárban. E század végére már száz fölött volt a könyvkereskedők száma csak ebben a városban. (8) A papír elterjedésével kialakult egy külön szakma, a varrák mestersége, ami egy személyben jelentett könyv- és papírkereskedőt, sőt, akár könyvmá-

solót és író is. Legtöbb idejét e férfiú a bazar porától távol eső kis boltjában (esetleg a mecsethez illesztett kis bódében) töltötte, ahol vendégül látott másolókat és vevőket, és ahol az árusításon és másoláson kívül tudományos viták is folytak a művelt tudósok és tanítványaik között. (9) A régi Kairóban például a 11–12. század fordulóján *Ibn Szuráh* volt a legjelentősebb könyvkereskedő, aki csakis ritka könyveket forgalmazott, és csak hetente kétszer fogadta a gyűjtőket. Córdobában a 11. században *Ibn Abbász*, Bagdadban a 14. században a kurd *Zain ad-Dim al-Amidi* volt a leghíresebb könyvárus. (10) A nagyobb városokban a 9–10. században már olyan sok könyvárusító hely volt, hogy külön negyedet foglalt el a szűk al-varrákín, a könyvesek piaca. (11)

Az a kép, ahogyan a 14. században élt *Ibn Battúta* vagy a 15. században alkotó *al-Makrizi* leírta a kairói könyvpiacot, a nagy magyar orientalista, *Goldziher Ignác* 20. század eleji utazásáig mit sem változott. Az egyiptomi fővárosban ajándéktárgyak után kutatva Goldziher a könyvesek utcájába jutott, „hol különböző bódékban (dukkan) két igen elmentéses dolgot árulnak: könyvet és papucset. Sajátságos, hogy a keleti városokban (Szíriában is tapasztalhattuk ezt) e két árucikket egy és ugyanazon bazárban árulják, s még sajátságosabb az összefüggés oka. A könyveket többnyire vörös bőrbbe kötik, s a papucsok is rendszerint ugyanolyan vörös bőrből készülnek, minőből a könyvek táblái. Igen csábító ugyan itt maradni, hogy valamely értékes buláki nyomtatvány iránt alkuba ereszkedjünk Haszan barátunkkal, a könyvkereskedővel vagy mekkai szomszédjával, ki nekünk a „korán”-on kívül minden könyvet, akár hagyományművet, akár a szent *Omar ibn al-Farid* dívánját mérsékelt vételár mellett átengedni kész, s a keleti kereskedelem kánonjához tartozó alkudozás által igen hosszúra nyújtott vételművet tartalma alatt pár tucatszor, mégpedig meglehetősen tolatkodó módon, kérdezősködik drága egészségünk felől, s ezenkívül a hangulat emelése céljából egypár csésze kávéval és nargilével is kedveskedik”. (12)

Ben Said hasonlóan élénknek írta le egy művében a kalifátus-korabeli Córdoba könyvpiacát, ahol szintén sok könyvárus kínálta portékáját, és gyakorta tartottak könyvárveréseket. A bibliofil *al-Hadrami* története az egyik legismertebb forrás, mely idézi az egykori Córdoba könyvpiacának hangulatát: „Jártam egyszer Córdobában, és gyakran kimentem a könyvpiacra, hogy lássam, árulnak-e valami olyan könyvet, amit nagyon szeretnék megvenni. Egy nap aztán, végre elérem került egy szépen írott, elegáns kötésű példány. Nagy volt az örömem. Kezdtém licitálni, de az árverést vezető közvetítő magatartása változott irányomban, mutatván, hogy valaki más jobb árajánlatot tett. Egészen csillagászati összegig vertem fel a könyv árát, jóval felette a kötet igazi értékének. Am látván, hogy valaki még nálam is többet ajánl, mondtam az árverezés vezetőjének, mutassa meg, ki az a személy. Mutatott nekem egy nagyon elegáns ruházatú férfit, aki előkelőnek látszott. Közelébe férköztem, és ezt mondtam neki: »Allah legyen Ön-

Mivel nem volt mindenkinek alkalmára, hogy a kiterjedt birodalmon belül a leghíresebb oktatási központokat, tanítómestereket felkeresse, számos másológyműhely működött az iszlám világ valamennyi főbb kulturális központjában, Damaszkusztól Córdobáig, hogy az olvasói igényeket kielégítsék.

Az e műhelyekben, illetve uralkodói vagy magánkönyvtárakban folyó könyvmásolás kapcsán is ki kell emelnünk az elkészült szöveg hitelességének ellenőrzését, amely munkamozzanatot általában külön ezzel a feladattal megbízott tudós személyek végezték. Nem csupán középkori diákokat és tanárokat találhatunk a másolók népes táborában, hanem a források szerint nem egyszer nagy hírű tudósok is kivették részüket e fáradtságos munkából.

nel, doktor úr. Ha elhatározta, hogy ezt a könyvet mindenképp elviszi, én nem makacskodom tovább. Épp eleget alkudoztunk és emeltük az árakat.« Ő erre azt felelte, hogy »Bocsásson meg, de nem vagyok én orvos. Meg sem néztem, miről szól ez a könyv. De annak, aki szeretne Córdoba előkelőségei közé beilleszkedni, illendő könyvtárat alapítania. A könyvtáram polcai között van még egy üres, ami éppen akkora méretű, mint ez a könyv, és mivel láttam, hogy szépen írott és jóféle kötése van, megtetszett. Az ár nekem nem számít, Allahnak hála, futja a pénzből ilyenfajta dolgokra.« Ezt hallván, én nem bírtam türtöztetni magam, és azt feleltem neki: »Igen, az ilyen embereknek, mint maga, van pénzük. Ám igaz az, amit a közmondás mond: Annak ad diót Allah, akinek nincs foga. Én, aki ismerem a könyv tartalmát, és szeretném használni, szegénységemnél fogva nem tudok hozzájutni.«” (13) Az ilyen – kissé szélsőséges – esetektől eltekintve, a könyveknek az iszlám kultúra területén többé-kevésbé kiszámítható árak volt. A könyvtárak alakulása koronként és helyszínenként természetesen változott, és nagyon sok függött attól is, hogy milyen volt egy-egy mű iránt a kereslet, hogy mennyire volt ritka vagy kivételesen szép kivitelezésű egy-egy könyv. Emelte valamely kötet árát az, ha maga a szerző készítette, hiszen ő azonnal ellenőrizni is tudta a szöveget. Számított, hogy milyen anyagra és milyen színű, minőségű tintával írták. Nagyon jelentős tényező volt, hogy a könyvmásoló mennyire volt a kalligráfia mestere, alkalmazott-e érdekes, művészi értékű díszítéseket a könyv elkészítése során. Egyes esetekben a munka gyorsaságát is meg kellett fizetni. A 9. századi Bokharában például 50 és 1000 dinár között mozgott a könyvek ára, (14) amely adat önmagában is mutatja a rendkívüli eltéréseket.

Könyvtárak

Keleti könyvtárak

Az iszlám világ különböző részein, különösen a nagyobb kulturális központokban tehát már a 7–8. századtól széles körben elterjedt az olvasás és a könyvek szeretete. A mecsetekhez, valamint a madraszákhoz és más, felsőbb szintű oktatási intézményekhez kapcsolódóan fokozatosan gyűltek össze a könyvek, melyek egy részét maguk a tudósok és diákjaik másolták, más részük ajándékként vagy hagyatékként került az „iskolai könyvtárak” állományába. (15) Számos egyéb, nyilvános vagy félnyilvános könyvtár is létrejött, amelyekben olyan olvasmányokat is őriztek, melyek a mecsetek falai között nem számíthattak nagy érdeklődésre, például geometriai, csillagászati, alkimiai vagy zenei témájú munkák. Több muzulmán uralkodó, illetve kormányhivatalnok is alapított könyvtárat, amelyek működését kegyadományokkal (waqf) segítették.

Az irániak könyvszeretete, a fordítás terén tett több évszázados erőfeszítése az Abbászidák korában gyakorolt először jelentős hatást az arabokra.

A *Harún al-Rasid* bagdadi kalifa (uralkodott: 786–809) udvarában élő tudósok ugyancsak kitűntek a fordítás és könyvgyűjtés terén. (16) Itt, Bagdadban alakult meg az első (szintén nem muzulmán hagyományokra alapozott) tudományos- és képzőközpont is, a „Bölcsesség Háza” (*Bajt al-Hikma*), *Abd Allah al-Mamún* kalifa uralkodása (813–833) alatt. Ehhez az intézményhez kapcsolódott az iszlám világ első nyilvános könyvtára. Nagy és jelentős volt ez a könyvtár, számos, messze földről hozott tudós dolgozott falai között. Egy bizonyos *Georgiosz b. Gabriel* készítette el jó néhány görög mű arab nyelvű fordítását. Amikor néhány évtized múlva *al-Mu'tadid* (uralkodott: 892–902) kalifa új palotát építtetett magának, ő sem feledkezett meg az olvasótermekről és a könyvgyűjteménye méltó elhelyezéséről. (17) 993-ban *Sabúr* vezír alapított tízezer kötetes könyvtárat, amelyek között számos önéletrész is volt. (18)

1064-ben épült fel Bagdadban *Nizám al-Mulk* vezír szorgalmazására és támogatásával a róla elnevezett könyvtár és tudományos központ, a Nizámíjja, amelyet egyes neveléstörténészek a középkori európai egyetemek „előképének” tartanak. 1233-ban ugyanebben a

városban *Musztanszír*, az utolsó előtti Abbászida kalifa (uralkodott: 1226–1242) a Tigris folyó partján, palotájával együtt, madraszát és könyvtárat is emelt. Egy 13. századi történetíró, *Ibn Furát* így írt erről a könyvgyűjteményről: „A Musztanszirijjában volt egy hatalmas könyvtár (dár al-kutub), telis-teli ritka tudományos könyvekkel, amelyeket úgy rendeztek el, hogy a tanárok és diákok egyaránt könnyedén hozzájuk férhessenek. Aki akarta, lemásolhatta a könyveket, tollat, tintát és papírt a könyvtár adott hozzá. A könyvtár jól el volt látva lámpákkal és hozzá való olívaolajjal. A könyvtár személyzete ezenkívül jól hűtött ivóvízzel szolgált az olvasóknak a nagy nyári melegben. A bejárati teremben (iván) állt egy nagy óra (szundúk asz-száát, az „órák doboza”, valamilyen klepszidra, vagyis vízóra lehetett), amely jelezte az olvasóknak a napi imaidőket.” (19) A kalifa fia és követője, *Muataszim* (uralkodott: 1242–1258) két könyvtárápületet is építtetett palotája kertjében.

A muzulmán világ keleti fele másik nagy szellemi központjának számító Kairóban is számos könyvtáralapítás történt az évszázadok során. A 10. századot megelőző idők kairói könyvtáiról nem maradtak fenn adatok, a Fátimidák gyűjteményeiről viszont több forrás is szól. Régi-Kairóban *Al-Aziz* (uralkodott: 975–996) tudhatta magáénak a legszebb, kétszáz ezer, bőrből kötött és kötetlen művet tartalmazó könyvtárat, ahol például – *al-Makrízi* feljegyzései szerint – 1200 példányt őriztek *al-Tabari* történelemkönyvéből. A Fátimidák ügynökei az egész iszlám világot bejárták, hogy uralkodójuknak felhajtsák a legértékesebb kéziratokat, könyvritkaságokat. *Szaláhhaddín* korában, a 12. században a világ egyik csodájaként emlegették ezt a könyvtárat (*Hizánat al-kutub*), és egyesek 1 600 000-re becsülték az ott levő kötetek számát. (20)

A Fátimida kor másik jeles kairói közkönyvtárát, a Tudás Házát (*Dar al-Hikma*) 1005-ben alapította *al-Hakim bi-Amr Alláh*. Itt mindenki szabadon másolhattott, olvashatott, és előadások is folytak csillagászatról, nyelvészetről, orvostudományról és természetesen a Koránról. Az itt dolgozó tudósoknak a kalifa magas ösztöndíjat folyósított, és a művelődéstörténészek szerint ezen intézmény a hellenisztikus oktatási- és tudománypártolási tradíciók folytatója volt, az alexandriai Muszeion kései „utóda”. (21) *Al-Makrízi* leírása szerint 1012-ben rendeztek itt először nyilvános vizsgát és tudományos disputát, a kalifa jelenlétében.

Az iszlám más keleti városaiban is számos könyvtárról maradtak fenn feljegyzések. A Szászánidák uralkodása alatt például Nisápúr vagy Bokhara volt több tízezer kötetes könyvtárral rendelkező város, Mervben pedig tíz, egyenként tizenkétezer könyvet tartalmazó könyvtárat lehetett találni ebben az időszakban.

A bokharai gyűjteményt használta *Ibn Szína* (*Avicenna*), aki ezt írta életrajzában: „Egy napon engedélyt kértem, hogy beléphessek (*Núh Ibn Manszúr* emír) könyvtárába, hogy tanulmányozzam a könyveket és elolvassam közülük az orvosi munkákat. Az emír nagy örömmel fogadta kérésemet. Beléptem egy sok szobából álló palotába, amelynek minden termében könyvekkel teli ládák sorakoztak – az egyik szobában bölcsészeti és költői művek,

*A Harún al-Rasid bagdadi kalifa
(uralkodott: 786–809) udvarában élő
tudósok ugyancsak kiűntek
a fordítás és könyvgyűjtés terén.
Itt, Bagdadban alakult meg az első
(szintén nem muzulmán
hagyományokra alapozott) tudományos
és képzőközpont is,
a „Bölcsesség Háza”
(*Bajt al-Hikma*), Abd Allah
al-Mamún kalifa uralkodása (813–833)
alatt. Ehhez
az intézményhez kapcsolódott
az iszlám világ első nyilvános könyvtára.
Nagy és jelentős volt
ez a könyvtár, számos, messze földről
hozott tudós dolgozott falai között. Egy
bizonyos Georgiosz b. Gabriel készítette el
jó néhány görög mű arab nyelvű
fordítását.*

egy másikban jogi könyvek, és valamennyiben egy-egy tudományt tárgyaló kötetek. Elolvastam az antik művek katalógusát, és kikértem mindazt, amire szükségem volt belőle. A könyvek (szerzői) között láttam sok olyant, aki még névről sem volt ismerős, és akiket sem előtte, sem utána nem láttam.” (22)

A fentebb felsorolt adatokból, az egykori szemtanúk leírásaiból is látszik, hogy az uralkodók és a mecénások Bagdadban, Kairóban, Bokharában és másutt is nagy hangsúlyt fektettek a tudományok és a tudósok támogatására, a diákok istápolására. Könyvtáraik kötevel egyrészt saját tudásvágyukat szerették volna kielégíteni az alapítók, másrészt pedig tanuló és kutató emberek százainak és ezreinek mindennapi munkáját könnyítették meg. A lehető legjobb módon szervezett és legkellemesebb körülményeket megteremtő, papírt, tintát, világítóeszközöket ingyen nyújtó könyvtárak valódi szellemi központok voltak. A középkori muzulmán világra oly jellemző tudomány- és tanuláspártolás tehát a könyvtáralapítások és -működtetések számos példájával is alátámasztható.

Könyvtárak al-Andalúszban

A muzulmánok a 8. század második évtizedében léptek az Ibériai-félsziget földjére, amikor *Vitiza*, gót király halála után párthívei összecsaptak fiának, *Roderichnek* a csapataival. Ez a század a déli nagyvárosokkal kötött paktumok időszaka volt, az arabok és a berberrek egyre jobban megvetették lábukat a térségben. *I. Abd al-Rahmán* teremtette meg a hispániai *Omajjád*-dinasztia alapjait, és utódai idején alakult ki az emirátus, majd a kalifátus, mely 929 és 1031 között állt fenn. (23) A muzulmánok nagyon kellemesnek találták a félsziget déli és középső területeit; egyikük azt írta a kalifátusról, hogy kellemes klímája és tiszta levegője révén a vidék Szíriára hasonlít; olyan, mint Jemen, ha hőmérsékletét tekintjük; átható illatai miatt Indiára emlékeztet; kincstári jövedelmeit tekintve olyan gazdag, mint a perzsiai Ahwaz; drágakövei Kínához teszik hasonlatossá, tengerparti termékei pedig Adenhez. (24)

Az Ibériai-félszigetre érkező muzulmánok magukkal hozták Európába kultúrájuk azon elemeit is, amelyeket keleti hódításaik során építettek be civilizációjukba, és amelyek a 8. századtól kezdve fokozatosan al-Andalúz területén is elterjedtek. Így magukkal hozták a könyveket és az olvasás szeretetét is. Híres másolóműhelyek sora (Córdoba, Sevilla, Toledo, Granada), papírmalmok (Toledo, Játiva) és a főbb városokban szinte mindenütt felhalmozott csodálatos könyvgyűjtemények jelzik az al-andalúsziaiak műveltségéről, tanulásról vallott felfogását. Az arabizáció – a könyveknek is köszönhetően – gyorsan végbe ment, főként a felsőbb társadalmi rétegek körében. A Korán nyelve hamar felülkerekedett a latinon, az irodalmi és tudományos művekben is. (25)

Keletről tehát számos könyvmásoló, fordító, tudós és tanár érkezett, akiknek jelenléte kétségkívül nagyban hozzájárult al-Andalúz településeinek felemelkedéséhez. A minden muzulmán számára kötelező mekkai zarándoklat is segítette a gondolatok és művek Keletről Nyugatra – és ellenkező irányban – való áramlását, hiszen a vándorúton lévő férfiak (néha nők is) zarándoklataik során gyakran szenteltek hosszabb-rövidebb időt annak, hogy nagy hírű tanítómestereket hallgassanak, s híres könyvtárakat és jónevű könyvpiacokat keressenek fel.

Az Omajjád dinasztia több tagja is élénk érdeklődést mutatott a tudományok és a könyvek iránt. Az emírek és kalifák általában maguk is foglalkoztak különféle tudományokkal. Az algebra, a fizika, az orvostudomány, a filozófia, a csillagászat, a vallás- és jogtudomány, a botanika eredményeit az arab tudósok sok ezernyi könyvben foglalták össze, és jelentős fordítói munkát is végeztek. Virágzott a költészet, a történetírás. Fellendült az iskolaalapítás, és az első andalúziai könyvtárakat is az Omajjádák állították.

II. Abd al-Rahmán, aki 821 és 852 között uralkodott, már az emirátus idején kiemelt figyelmet fordított a könyvekre, és asztrológusát, a költőként és kádiként is kiemelkedő hírű *Ábász ibn Nászih*-t Keletre küldte, hogy könyveket vásároljon számára. Utóda, *II. Mo-*

hamed (852–886 között volt emír) királyi könyvtárat létesített, amely sok évtizeden át tovább bővült, és a 10. század végének híres cordobai könyvtárát *II. al-Hakám* ezzel alapozta meg. (26) *III. Abd al-Rahmán*nak, az első kalifának a könyvszeretete még Keleten is annyira közismert volt, hogy a bizánci császár – hogy elnyerje barátságát – megajándékozta őt *Dioszkoridész* egyik művével, melyet arany betűkkel írtak s csodás növényrajzokkal díszítettek; és egy *Nikolaosz* nevű szerzetest fordítónak küldött Córdobaiba. (27)

Al-Hakám al-Musztanszír billah, aki 961 és 976 között volt kalifa, az andalúziai Omajjádák közül a legműveltebb uralkodó volt, a „könyvek ura”. Mivel apjától pacifikált birodalmat örökölt, jutott ideje arra, hogy társadalmi és tudományos kérdésekkel foglalkozzon. Folytatta apja iskolapolitikáját, a szegényeknek is nyitott oktatási intézményeket. Uralkodása idejében a tanárok többsége közalkalmazott volt, a kalifától vagy diákjaik szüleitől kapták fizetésüket. (28) *Al-Hakám* már gyermekként nagyon szerette a könyveket és a tudományokat, ami valószínűleg annak is köszönhető volt, hogy Córdoba legkiválóbb tudósai nevelték. Az apja által gyűjtött kötetek mellé kivégzett öccse könyveit is megörökölte. Míg a trónralépésre várt (ötvenéves koráig!), elsősorban a tanuláshoz és olvasáshoz szentelte idejét. Kiegyensúlyozott, higgadt és békeszerető ember volt, aki nem is nagyon szeretett kimozdulni palotájából és annak kertjéből. A kortársak szerint nagyobb örömmel töltötte el néhány tudós társasága vagy könyveinek lapozgatása, mint a hatalom, a csillogás, a háborúskodás. (29)

A kalifa uralkodása alatt a három legnagyobb cordobai könyvtárat egyesítették, és így létrejött az a csodálatosan gazdag intézmény, amely a korabeli leírások szerint négyszázezer kötetet számlált. (Ez több kutató szerint költői túlzás, ám a könyvtár jelentőségét senki nem vonja kétségbe.) A könyvtár vezetőjének, egy eunuchnak volt a feladata a könyvek őrzése és a katalógusok elkészítése. A könyvekről készült címjegyzék negyvennégy, egyenként ötvenlapos füzetet tett ki. (30) A palotában folyamatosan dolgoztak spanyolföld legjobb könyvkötői, szicíliai és bagdadi mesterekkel együtt, valamint könyvillusztrátorok, másolók hadai. Az elkészült könyveket egy tudományos bizottságnak mutatták be, melynek tagjai ellenőrizték és korrigálták a szöveget.

A kalifa szolgálatában állt egy *Talid* nevű eunuch, aki a könyvkészítést felügyelte és vezette. Kalligráfusai között nők is akadtak, például két olyan kiváló hölgy (*Fátima* és *Aisja*), akik egész életüket a kalligráfiának szentelték, s emiatt férjhez sem mentek.

II. al-Hakám volt a legkiemelkedőbb bibliofil személyiség, aki rendszeresen megbízottakat küldött az iszlám világ valamennyi szegletébe, hogy megvásárolják és elhozzák számára a legkiválóbb tudományos műveket. *Al-Huszáni* azt mondta a kalifáról, hogy tudósait arra ösztönözte, hogy gyűjtsék egybe a világban szétszórtan meglevő ismereteket, és szerezzék meg a pusztulás veszélyének kitétt műveket, amelyeket korábban gondatlanul

A bokharai gyűjteményt használta Ibn Szína (Avicenna), aki ezt írta életrajzában: „Egy napon engedélyt kértem, hogy beléphessek (Núh Ibn Manszúr emír) könyvtárába, hogy tanulmányozzam a könyveket és elolvassam közülük az orvosi munkákat. Az emír nagy örömmel fogadta kérésemet. Beléptem egy sok szobából álló palotába, amelynek minden termében könyvekkel teli ládák sorakoztak – az egyik szobában bölcsészeti és költői művek, egy másikban jogi könyvek, és valamennyiben egy-egy tudományt tárgyaló kötetek. Elolvastam az antik művek katalógusát, és kikértem mindazt, amire szükségem volt belőle. A könyvek (szerzői) között láttam sok olyant, aki még névről sem volt ismerős, és akiket sem előtte, sem utána nem láttam.”

kezelték. A kalifának ügynökei voltak Kairóban, Damaszkuszban, Alexandriában és más kulturális központokban, ahol is új vagy éppen ősrégi könyvek után kutattak. Megbízottjai az írókkal is kapcsolatban álltak, az elkészült köteteiket mesés összegekért vásárolták meg al-Hakám számára. Goldziher Ignác akadémiai székfoglalójában megemlítette például, hogy amikor egy iraki tudós az egyik művén dolgozott (*al-Iszfaháni* arab költészetéről és zenéről szóló átfogó gyűjteményéről van szó), a kalifa ezt meghallván, ezer aranyat küldött neki azzal a feltétellel, hogy a könyv elkészülte után azonnal juttasson el hozzá egy példányt, még mielőtt az Keleten ismeretessé válna. (31)

II. al-Hakám nem csupán megszállott könyvgyűjtő volt. Sok más neves elődjéhez hasonlóan, ő is sokat és értően olvasott. Olvasás közben a margóra írta észrevételeit, és mindig feljegyezte, hogy mikor fejezte be az olvasást, valamint azt, hogy ki a szerző és honnan származik. Mindent tudni akart, ezért igyekezett minél többet olvasni. Valószínűleg forgatta *Ibn Rabbih*i híres enciklopédiáját, az *Iqd al-Farid* című huszonöt kötetes munkát, mely mintegy tízezer oldalas tudományos gyűjtemény volt.

A kalifa uralkodása alatt a három legnagyobb cordobai könyvtárat egyesítették, és így létrejött az a csodálatosan gazdag intézmény, amely a korabeli leírások szerint négyszázezer kötetet számlált.

(Ez több kutató szerint költői túlzás, ám a könyvtár jelentőségét senki nem vonja kétségbe.)

A könyvtár vezetőjének, egy eunuchnak volt a feladata a könyvek őrzése és a katalógusok elkészítése. A könyvekről készült címjegyzék negyvennégy, egyenként ötvenlapos füzetet tett ki.

A palotában folyamatosan dolgoztak spanyolföld legjobb könyvkötői, szicíliai és bagdadi mesterekkel együtt, valamint könyvillusztrátorok, másolók hadai. Az elkészült könyveket egy tudományos bizottságnak mutatták be, melynek tagjai ellenőrizték és korrigálták a szöveget.

Az uralkodói alapítású és fenntartású könyvtárak mellett számos magánszemélynek is volt saját könyvgyűjteménye al-Andalúszban. A córdobai magánkönyvtárak közül leghíresebb volt *Ibn Futáisz kádi* gyűjteménye, aki külön emeltetett imádott könyvei számára egy zöld tetővel és falakkal, zöldre festett függönyökkel felszerelt épületet. (*Sevillai Isidorushoz* hasonlóan ő is úgy vélte, ez a szín nyugtatja leginkább a megfáradt szemet.) Hat másoló és egy kéziratjavító dolgozott az épületben. Állandó fizetséget kaptak, nem pedig az elkészült munkák után fizették őket, mivel Ibn Futáisz úgy vélte, a sietség árt a kalligráfiai munka szépségének. Ez a kádi is – kalifájához hasonlóan – mindent megtett, hogy megszerezzen egy-egy könyvet, s akár a kötet értékének három-négyszeresét is hajlandó volt érte kifizetni. Másolóit börtönörként őrizte, és semmilyen körülmények kö-

zött nem volt hajlandó kölcsönadni egyetlen könyvét sem. (32)

A kalifátus idején tehát Córdoba volt az andalúziai szellemi központ, a könyvkészítés és könyvtáralapítás fellegvára. A források szerint évi hatvan–hetvenezer kötet is napvilágot látott a „világ díszének” tartott csodás városban. A kiskirályságokra szakadt birodalomban aztán több új szellemi központ is keletkezett, amelyeknek története elválaszthatatlan könyvtáraik historiájától. Sevilla, Toledo, Almería, Valencia, Badajoz, Granada, Zaragoza és más települések uralkodói is létesítettek kisebb-nagyobb könyvtárakat. Az almeriai király egyik minisztere, *Abu Dzsafár ben Abász* például olyannyira bibliofil személyiség volt, hogy a könyvbeszerzést illetően találmányosságban még Ibn Futáiszon is túltett. Nem is annyira a könyvek szépsége érdekelte őt, mint inkább ritkaságuk és régiségük. Nem csak teljes példányokat, hanem egyes lapokat is megvásárolt, valamint öreg tekerceseket és régi író-

szerszámokat. (33) A kalifátus széthullása után Sevilleben az *Abadiák*, Granadában *Beni al-Ahmár*, Zaragozában *Beni Hud al-Moktadir*, Valenciában *Aben Saguir* és mások szintén közismertek voltak könyvszeretetről. (34)

A könyvtárak berendezése és működtetése

A fentiekben ismertetett nyilvános vagy magánkönyvtárak mindennapi működtetése meglehetősen komoly feladatot jelentett a megbízott személyzetnek. Hasonlóan, mint a nagy ókori könyvgyűjteményeket, a középkori iszlám világ könyvtárait is számos ember munkája tartotta életben. A könyvtár vezetőjén kívül a külön e célra kialakított épületekben dolgoztak a kisegítők, a könyvmásolók, a könyvkötők, a korrektorok és gyakran a fordítók is. A közkönyvtárak kötetenei használói között több volt a másoló, mint az olvasó; emiatt biztosították az emírek és kalifák az ingyen tintát és papírt is a fenntartásuk alá tartozó intézményekben. Valószínűleg a könyvtári funkciók elemi szintjével magyarázható, hogy a középkori iszlám világban nem jött létre egy, speciálisan könyvtárépítésre alkalmazott építészeti megoldás.

A könyvtár vagy a mecseten belül volt, vagy az uralkodói palotában, ez utóbbi legszebb, legfényesebb termében. Ha külön helyiségekben tartották a könyveket, akkor azok egyben raktárak és olvasótermek, sőt, tudományos viták lefolytatására is alkalmasak voltak. (35) Az ajtórések függönnyel záródtak, a talajon szőnyeget (vagy gyékényt) helyeztek el. A falakat általában egyszerűen lemeszelték, és a falnak támasztva tartották a fából készült szekrényeket vagy ládákat. Az értékes könyveket (pl. a Korán egy-egy remekbe szabott példányát) – miként gyakorta manapság is – kiemelték a helyükről, és speciális vitrinekben állították ki. Minden szekrényhez vagy ládához tartozott egy katalóguslap, amelyre rávezették, hogy milyen könyvek találhatóak az adott helyen. A nagyobb könyvtárakban rendezőelvként próbálták figyelembe venni a könyvek témáját, és egy helyre tették az azonos tudományághoz vagy ugyanahhoz a szerzőhöz tartozó műveket.

Ez azonban kicsit nehézkes volt mindenütt, mert a könyvek sokféle mérete megnehezítette az ésszerű pakolást. Külön rekeszekben, fekvő helyzetben gyűjtötték például a nagyobb méretű köteteket. A szekrények és a polcok elrendezésénél azt is figyelembe vették, hogy a tudományok hierarchiáját alapul véve melyik mű a fontosabb. Mindig a legértékesebb művek voltak felül. Így például a Korán mindig legfelül volt, és csakis alatta helyezkedhetett el a hadisz szövege.

A téma szerinti osztályozás általában a könyvek három főbb csoportra bontását jelentette: az elsőbe tartoztak a legfontosabb, és éppen ezért mindig a legnagyobb példányszámú vallásos művek (a Korán, a hadisz, valamint a vallásjogi, a dogmatikai és a misztika köréből származó művek). A második csoportba tartozó könyvek felölelték a bölcsészeti tudományokat (filológia, grammatika, retorika, logika, költészet, történelem, irodalom stb.), a harmadik nagy együttest pedig a „filozófiai” tudományok jelentették (matematika, orvoslás, fizika, zene, metafizika stb.). (36)

A könyvtár vezetője általában olyan férfi volt, aki jól ismerte a könyvek java részét, és akiben a könyvek tulajdonosa maradéktalanul megbízott. Legfőbb feladata a könyvek őrzése volt, a kéziratok védelme a tolvajoktól, a nedvességtől, a kártékony rovaroktól és a tüztől, de őt terhelte a felelősség amiatt is, hogy a könyvmásolás rendben és minél kevesebb hibával történjen. Ha a könyvtár kölcsönzött is, az igazgatónak kellett megtennie a szükséges lépéseket a könyvállomány megóvása érdekében.

A könyvtárak fenntartása nem volt mindig zökkenőmentes. Újra meg újra jelentős összegeket kellett költeni Bagdadtól Córdobaig azok működtetésére. Al-Makrizi például, beszámolván Hákim kalifa kairói könyvtáráról, leírta, hogy az évi 257 dinárból „jut az abadáni gyékényre és a hozzá hasonlókra 10 dinár, továbbá írás és másolás céljára papírra 90 dinár, könyvtárlókra 48 dinár, a felhasznált vizért 12 dinár, a könyvtárszolgáknak 15 dinár, a

felügyelő vallástudók számára tinta 15 dinár, a felügyelő fakíhok (vallási emberek) számára tinta, papír és toll 12 dinár, a függönyök megjavítására 1 dinár, könyvek borítóinak vagy papíryanagának helyrehozatalára 12 dinár, téli takaróra 5 dinár, télen szőnyegekre 4 dinár, és így tovább.” (37) Egyébként a könyvadományozás vagy a könyvtáraknak tett felajánlások is ájtatos cselekedetnek számítottak az iszlám világban, és arra is több példát lehet hozni, hogy a diákok és a szegények – az ingyenes belépésen kívül – különböző (fentebb már említett) jótéteményekben, illetve ellátásban részesültek az uralkodói könyvtárakban. Valószínűleg széles körben ismert és fennen hirdetett volt az a hagyomány, amely mások segítésére készítette a moszlimokat: „Egy muzulmán nem tud semmi jobbat ajándékozni testvérének, mint a bölcsesség egy szavát. Ha Allah csak egy bölcs ember felé vezéri az utadat, jobb az teneked, mint az egész világ.” (38)

A középkori iszlám könyvtárak sorsa

Az iszlám művelődés korai történetét áttekintve világosan látszik, hogy e kultúrkörön belül is megvolt a könyveknek és a könyvtáraknak a maguk sorsa. Mégpedig – amint az a kisebb és nagyobb, illetve a nyilvános és a magánkönyvtárak iszonyú pusztulásáról szóló sorozatos beszámolók alapján kitűnik – szomorú sorsa. Mivel a muzulmán világ keleti és nyugati felében egyaránt jellemző volt az egymást érő a belharcok, a vallási irányzatokkal, vallásjogi iskolákkal összefüggő csatározások, a folyamatos politikai, hatalmi villogások miatti gyakori uralkodó-, illetve dinasztia váltás, nem váratlan és nem érthetetlen a könyvtárak pusztulásáról, széthordásáról vagy kiárusításáról szóló számos híradás sem. Mindenekelőtt ki kell emelnünk, hogy a muzulmán könyvtárak pusztítói legtöbb esetben maguk a muzulmánok voltak. Ugyan találhatunk példát mongolok, keresztények és mások általi könyvpusztításokra is, de gyakoribb az olyan feljegyzés, amely arról tanúskodik, hogy egy-egy, hatalomra kerülő irányzat – megdöntött elődei vallási-politikai (eretnek!) nézeteit üldözőndő – határozott valamely adott könyvtár részleges vagy teljes megsemmisítéséről. Ez történt például az al-Hakám-féle mesés córdobai könyvtár esetében.

A kalifa utódja, *II. Hiszám* (uralkodott: 976–1009) kénytelen volt átengedni a hatalmat *al-Manszúr*nak, aki jelentős hódításokba kezdett, és nem nagyon érdekelték a könyvek és a tudományok, felhagyott a toleranciával, és üldözte a tudósokat. Uralkodása alatt az ortodox iszlám nézetek kerültek előtérbe, és *II. al-Hakám* nagyszerű tudományos könyvgyűjteményét – *Abu Amir Mohamed ben Abi Amir* kamarás vezetésével – feldúlták, szétszórták, elégették és a palota kútjába dobálták. (39) *Szaíd*, a 11. században élt történész, toledói kádi korabeli leírása szerint mindez a következő módon zajlott: „(A kamarás)... alighogy a kormány megbízta, elment a kalifa apjának, al-Hakámnak a könyvtárába, ahol ott voltak a már említett könyvek és még sok egyéb holmi. A vezető vallástudósok jelenlétében kihordatott minden művet, amit ott talált, és elrendelte a régi – logikáról, asztrológiáról és más antik – tudományokról szóló könyvek kiválogatását (kivéve az orvosi és matematikai könyveket). Oly módon (történt a kiválogatás), hogy mikor ezek elkülönültek a grammatikától, költészettől, történelemtől, orvoslástól, próféta hagyományoktól és más tudományos művektől, melyeket az andalúziaiak készítettek, elrendelte, hogy a megmaradt könyveket kivéve – melyek a kisebb hányadot tették ki – az összeset el kell pusztítani és égetni. Egyesek tűzre kerültek, a többi a palota kútjába dobálták és földdel meg kövekkel betemették.” (40) Ezt követően is ezerszám hajigálták máglyára a córdobai könyvtár „eretnek-gyanús” köteteit, és a tűz attól kezdve már sohasem hamvadt el. A 11. században, a palota többszöri kifosztása során a máglyától megmenekült könyveket széthordták; könyvpiacon, gyakran papíron(!) keltek el. Ez lett a sorsa több magánkönyvtárnak is, például az al-Futáisz által egykor féltve őrzött gyűjteménynek, amelytől tönkrement örökösei csekély pénzért váltak meg. Az andalúziai könyvtárak tehát nem semmisültek meg teljesen; valenciai, almeriai, toledói és más bib-

líofilek hozzájutottak bizonyos példányokhoz. Aztán öt évszázaddal később, Granada visszafoglalása után, Cisneros kardinális elrendelte, hogy égessék el nyilvánosan a megmaradt muzulmán könyveket. A katolikus spanyolok a középkor során, a nagy inkvizíciók idején, sosem szüntek meg gyanakodni arab írást látván, hogy hamisság és sátáni varázslat áll a számukra érthetetlen írásokban. *Ribera y Tarragó*, a neves spanyol iszlám-kutató vizsgálódásai során például feljegyezte, hogy talált egy régi arab kéziratos könyvet a valenciai egyetemi könyvtárban, amelynek margóján az alábbi katalán jegyzet áll: „Ezt a könyvet én, Jaime Ferrán találtam, Laguar falujában, miután a mórok felmentek a hegyekbe, és mivel arab betűkkel írott a könyv, sosem találtam olyan személyt, aki el tudta volna olvasni. Félek, nehogy Mohamed Koránja legyen ez...” (41) E nagy félelmet kiváltó mű egyébként egy ártatlan nyelvtankönyv volt.

Arra is találhatunk példát, amikor egy-egy zűrzavaros, nyomorúságos időszakban az elkeseredett tömegek dühének esett áldozatul valamelyik könyvtár. Kairóban például, a 12. század elején, számos könyv azért semmisült meg, mert a fosztogatók a bőr könyvborítókából szandálokat csináltak maguknak, a könyvlapokat pedig – mint számukra értéktelen holmit – eltűzelték vagy a Nílusba dobálták. (42)

A korabeli szemtanúk leírásán kívül tehát általában csak igen kevés maradt az egykori fényes könyvtárakból.

Néhány kivételes értékű és ritka szépségű könyv természetesen ma is megcsodálható a párizsi, escorial-beli, kairói, fezi vagy egyéb könyvtárakban és múzeumokban. Néhány hírmondóként maradt példány mindössze, melyek gondolatban elröpítenek minket a középkori iszlám világ kulturális centrumaiba. Ha csak igen töredékesen is, de bepillantást nyerhetünk az akkori gondolkodás, illetve tudományos és kulturális élet kulisszái mögé. Az effajta vizsgálódások azonban nemcsak a mohamedán világ megismeréséhez visznek közelebb. Az iszlám írásművészet, könyv- és könyvtártörténet tanulmányozása nagyon fontos az európai művelődéstörténet feltárása kapcsán is. A középkori Európa szellemi élete, a keresztény tudósok műveinek megértése ugyanis csak így lehet teljes. A 17. században élt jeles erdélyi gondolkodónk, *Apáczai Csere János* – aki egyébként a héber, görög és latin nyelv elsajátítása mellett negyedik idegen nyelvként fontosnak tartotta az arabot is – „néma mesterek”-nek nevezte a könyveket.

Valószínűleg sok muzulmán uralkodó, tudós, diák, könyvmásoló és fordító vélekedett hasonlóan, akik ezerszám készítették és olvasták a különböző műveket a mecsetek vagy könyvtárak falai között. Sokan voltak, akik nappal és éjjel pergamen, papirusz vagy papír fölé görnyedve, végeláthatatlanul rótták a betűk sorát, hogy a tudást megőrizzék és átmenekítsék az elkövetkezendő nemzedékeknek. Ők tudták, hogy nincs nagyszerűbb tájék a földkerekségen, mint az írott szó csendes birodalma.

A könyvtár vagy a mecseten belül volt, vagy az uralkodói palotában, ez utóbbi legszebb, legtágasabb termében. Ha külön helyiségekben tartották a könyveket, akkor azok egyben raktárak és olvasótermek, sőt, tudományos viták lefolytatására is alkalmasak voltak. (35) Az ajtórések függönnyel záródtak, a talajon szőnyeget (vagy gyékényt) helyeztek el. A falakat általában egyszerűen lemeszelték, és a falnak támasztva tartották a fából készült szekrényeket vagy ládákat. Az értékes könyveket (pl. a Korán egy-egy remekbe szabott példányát) – miként gyakorta manapság is – kiemelték a helyükről, és speciális vitrinekben állították ki. Minden szekrényhez vagy ládához tartozott egy katalóguslap, amelyre rávezették, hogy milyen könyvek találhatóak az adott helyen.

Jegyzet

- (1) L. erről: KÉRI, K.: *Rendszer és tudás*. Iskolakultúra, 1997. 10. sz., 110–114. old.
- (2) Korán, 2, 269.
- (3) *Az Ezeregyéjszaka meséi*. Európa, Bp. 1974, 11. old.
- (4) *A teherhordó és a három leány története*. uo., 39. old.
- (5) DÉVÉNYI K.–IVÁNYI T.: *Az arab írás története*. Kőrösi Csoma Társaság Keleti Nyelvek Kollégiuma, Bp. 1987, 68. old.
- (6) MAZAHÉRI, A.: *A muszlimok mindennapi élete a középkorban a 10.-tól a 13. századig*. Európa, Bp. 1989, 187. old.
- (7) Művelt muzulmán nőkről I.: KÉRI, K.: *Nők a fátyol mögött*. Valóság, 1998. 8. sz., 64–70. old.
- (8) HITTI, P. K.: *History of the Arabs*. MacMillan, London 1960, 414. old.
- (9) DODGE, B.: *Muslim Education in Medieval Times*. The Middle East Institute, Washington 1962, 14. old.
- (10) MAZAHÉRI: *A muszlimok mindennapi élete...*, i. m., 188. old.
- (11) DÉVÉNYI K.–IVÁNYI T.: *Az arab írás története*, i. m., 84. old.
- (12) GOLDZIHÉR, I.: *Az iszlám*. Magvető, Bp. 1980, 384–385. old.
- (13) BEN SAID: *Maghreb* (spanyolra fordította Ribera y Tarragó, J., spanyolból magyarra fordította Kéri, K.). = SÁNCHEZ-ALBORNOZ, C.: *La España musulmana I*. Espasa-Calpe, Madrid 1978, 415–416. old.
- (14) TRITTON, A. S.: *Materials on Muslim Education in the Middle Ages*. Luzac and Co. Ltd., London 1957, 195. old.
- (15) *The Encyclopaedia of Islam*. Szerkesztette: BOSWORTH, E.–DONZEL, E.–LEWIS, B.–PELLAT, CH. V. E. J. Brill, Leiden 1986. – „madrasa” címszó, 1125. old.
- (16) MAZAHÉRI, A.: *A muszlimok mindennapi élete...*, i. m., 181. old.
- (17) *The Encyclopedia of Islam*, i. m., 1125. old.
- (18) *Historia de la humanidad. Las grandes civilizaciones medievales I*. Szerkesztette: ELISSÉEFF, V.–NAUDOU, J.–WIET, G.–WOLFF, PH. Planeta–Ed. Sudamericana, Barcelona–Buenos Aires 1977, 492. old.
- (19) = DÉVÉNYI K.–IVÁNYI T.: *Az arab írás története*, i. m., 88. old.
- (20) Uo., 89–90. old.; *The Encyclopedia of Islam*, i. m., 1125. old.; MAZAHÉRI, A.: *A muszlimok mindennapi élete...*, i. m., 184. old.
- (21) E témáról I. pl.: WALDEN, J. W. H.: *The Universities of Ancient Greece*. New York 1919, 48–50. old.
- (22) AVICENNE: *Le livre de Science*. Les Belles Lettres, UNESCO, Paris 1986, 16. old.
- (23) VALDEÓN, J.: *El califato de Córdoba*. Cuadernos de Historia 16. 102. füzet, Madrid 1985, 4. old.
- (24) PERICOT, L. G. (dir.): *Historia de España II. La alta edad media: siglos V al XIII*. Instituto Gallach, Barcelona 1970, 176. old.
- (25) ESCOLAR, H.: *Historia de las bibliotecas*. Fundación G. S. R., Madrid 1987, 133. old.
- (26) SAMSÓ, J.: *Ciencia musulmana en España*. Cuadernos historia 16. 144. füzet, Madrid 1985, 8. old.
- (27) CARLO, A. M.: *Introducción a la historia del libro*. Fondo de Cultura Económica, Mexico–Madrid 1993, 249–250. old.
- (28) DAMSEAUX – SOLANA: *Historia de la pedagogia*. Escuela Española, Madrid 1967, 107. old.
- (29) L. erről: MOLINA, A. M.: *Córdoba de los Omeyas*. Planeta, Barcelona 1994.
- (30) PERICOT, L. G.: *Historia de España...*, i. m., 234. old. – GOLDZIHÉR IGNÁC: *Az iszlám kultúrája I–II*. című művében, a spanyolországi muzulmánokról írott akadémiai székfoglalójában huszonnégy füzetet említett (Gondolat, Bp. 1981.).
- (31) VALDEÓN, J.: *El califato de Córdoba*, i. m., 28. old.
- (32) GOLDZIHÉR I.: *Az iszlám kultúrája*, i. m., 142. old.
- (33) ESCOLAR, H.: *Historia de las bibliotecas*, i. m., 136. old.
- (34) ESTEBAN, L.–MARTÍN, R. L.: *Historia de la enseñanza y de la escuela*. Tirant lo Blanch, Valencia 1994, 76. old.
- (35) ESCOLAR, H.: *Historia de las bibliotecas*, i. m., 138. old.
- (36) Uo., 140. old.
- (37) = DÉVÉNYI K.–IVÁNYI T.: *Az arab írás története*, i. m., 91. old.
- (38) IBN DZSÁIR-t idézi: CHEJNE, A. G.: *Historia de España musulmana*. Catedra, Madrid 1993, 159. old.
- (39) BRENTJES, B.: *Izmael fia – Az arabok története és kultúrája*. Kossuth, Bp. 1986. 86. old.
- (40) SZAID: *Tabaqat al-Uman* (spanyolra fordította: Machado, O. A., spanyolból magyarra fordította: Kéri, K.). = SÁNCHEZ-ALBORNOZ, C.: *La España musulmana I*. Espasa-Calpe, Madrid 1978, 417. old.
- (41) MOLINA A. M.: *Córdoba de los Omeyas*, i. m., 124. old.
- (42) *Historia de la humanidad*, i. m. 491–492. old.

K O M A

k ö z k o t t a t á s i m o d e r n i z á c i ó s k ö z a l a p í t v á n y

Alapítása:

A Közalapítványt a Magyar Köztársaság Kormánya hozta létre 1995-ben, az alapító nevében a művelődési és közoktatási miniszter jár el.

A Közalapítvány célja:

- Tantervek, tanítási programok (beleértve a nemzeti és etnikai iskolák, a speciális nevelést igénylők tanterveit és programjait) fejlesztésének és terjesztésének támogatása;
- az országos vizsgák (érettségi vizsga, alapvizsga) intézményi szintjének támogatása;
- a közoktatás információs rendszere kialakításának és tájékoztatás fejlesztésének támogatása iskolai és iskolarendszeri szinten;
- a közoktatás fejlesztését szolgáló neveléstudományi kutatások támogatása;
- a közoktatásban jelentkező pedagógiai problémák vizsgálata, pedagógiai megoldások és eljárások kifejlesztése körében a pedagógiai innováció támogatása;
- az iskola és társadalmi környezete, az iskola és a fenntartó kapcsolatát javító, a diákság és a szülők demokratikus kultúráját erősítő projektek támogatása, elsősorban a diákönkormányzatok, a szülői civil szerveződések, a szülői munkaközösségek és az iskolaszék intézményének fejlesztése.

A kuratórium tagjai:

Dobos Krisztina elnök

Csapó Benő, Csirke Ernő, Farkas István, Gáldiné Varga Ilona, Hutai László, Kapor Károly, Kojanitz László, Kovács István Vilmos, Lóránd Ferenc, Mester Zsuzsa, Nyerges Tibor, Puskás Aurél, Sió László, Szalay Lucia, Sebedy Tas, Vekerdy Tamás

A felügyelő bizottság elnöke: Zsolnai László

A Közalapítvány által már meghirdetett pályázatok:

- KOMA III. – Művészetek
 KOMA IV. – Ember és Társadalom műveltségterület
 KOMA V. – Oktatásügyi szakértőknek szóló továbbképzés szervezése
 KOMA VI. – Iskolai mentálhigiéne
 KOMA VII. – Továbbképzés II.
 KOMA VIII. – Multimédia taneszköz, CD-rom, video, CD-video készítésére
 KOMA IX. – A kezdő szakasz
 KOMA XI. – Alternatív pedagógiai programok
 KOMA X. – A Közoktatási Modernizációs Közalapítvány és a Népjóléti Minisztérium közös pályázata hátrányos élet-helyzetű csoportok egészségmagatartásának javítására
 KOMA XII. – Idegen nyelvoktatásának korszerűsítésére

KOMA XIII. – Kistérségek iskolai pedagógiai együttműködésének (társulásának) elősegítésére

KOMA XIV. – Nemzetközi kommunikáció – a pedagógusok és pedagógus szakmai szervezetek nemzetközi kommunikációjának fejlesztésére, különös tekintettel az Európai Unióra vonatkozó ismeretek bővítésére és terjesztésére

KOMA XV. – Óvodai nevelés az Óvodai Nevelés Alapprogramja alapján álló óvodai innovációk megvalósítására, folytatására, feltételeinek megteremtésére

A Közalapítvány folyamatban lévő pályázatai:

KOMA XVI. – Kiemelkedő képességű gyerekek, fiatalok nevelése, oktatása

KOMA XVII. – Közoktatási intézmények szakkönyvtámogatása

KOMA XVIII. – Kollégiumi élet

KOMA XIX. – Pedagógiai kutatások eredményeinek iskolai alkalmazása

KOMA XX. – Komplex környezeti értékek helytörténeti, földrajzi háttérrel

A Közalapítvány szándéka a pályázati utógondozásra:

Ez azt jelenti, hogy a Közalapítvány kíváncsi arra, hogy mi lett a pályázati anyagok, kiutalt pénzek sorsa, hogyan valósultak meg a pályázók tervei. Ezért a KOMA

– konferenciákat

– publikációs lehetőségeket

– kiállításokat kíván szervezni a beérkezett pályamunkák felhasználásával.

A Közalapítvány titkársága:

A titkárság feladata, hogy gondoskodjon a Közalapítvány működéséről, a pályázatok meghirdetéséről és a hozzájuk kapcsolódó döntések előkészítéséről és végrehajtásáról.

A titkárság munkatársai:

Rados Péter titkárságvezető

Molnár Gergely, Kovácsné Wottava Erzsébet, Selleiné Kiss Melinda, Somkutiné Luka Erzsébet, Váliné Pintér Antónia

A titkárság működési rendje:

Hétfő–Csütörtök: 8–17 óra között

Pénteken: 8–14 óra között

A Közalapítvány címe:

1054 Budapest V., Báthory u. 10. VI/601.

Tel./Fax: 06/1/302-65-15, 06/1/302-65-22

e-mail: komalap@elender.hu, honlap: www.koma.hu